

A Kelet-közép-európai országok mezőgazdaságának összehasonlító elemzése nemzetgazdaságuk keretében

A kutatás a 12 újonnan csatlakozott ország közül- Bulgária, Csehország, Észtország, Lettország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Románia, Szlovákia és Szlovénia, továbbá a jelölt országok közül Albánia, Horvátország és Szerbia gazdaságát és kiemelten mezőgazdaságát vizsgálta a rendszerváltozás kezdetétől 2007-ig. A róla készült beszámoló és könyv két részre: egy általános részre és egy részletes részre, azaz ország ismertetésre és elemzésre oszlik.

I. Általános rész

Az Európai Unió nagy lehetőséget adott a rendszerváltó országoknak a csatlakozás ígéréssel és magával a csatlakozással. A hatására megindult működő tőkebeáramlás átalakította az országok ipari és szolgáltatási szerkezetét. Nagyarányú hazai és külföldi beruházásokkal modern exportképes iparágak alakultak ki és az Unión belüli piac lehetőségeit kihasználva rendkívüli mértékben megnőtt az országok külkereskedelme. Ennek kedvezett a nemzetközi konjunktúra is. Az 1990-s évek elejének nagyarányú visszaesése és közepének növekedési meg-megindulása, majd több országban újabb és újabb visszaesése után az 1990-s évek végétől gyorsan nőtt az összes és az egy főre jutó nemzeti jövedelem a legtöbb országban. Különösen a legkevésbé fejlett országok fejlődtek gyorsan. A fejlettebbek – mint Szlovénia, Csehország, Magyarország és Lengyelország fejlődési üteme mérsékeltebb volt, de a legutóbbi években – Magyarország kivételével – ott is felgyorsult a növekedés. Magyarországon a laza fiskális politika miatt 2006-ban megszorításokra került sor és a korábbi mérsékelt növekedésnél is jobban lelassult a fejlődési ütem.

A gyors fejlődés mellett a legtöbb ország még messze jár attól, hogy a régi tagországokhoz felzárkózzék és félő, hogy a 2008-ban kezdődött világválság hosszú időre visszaveti fejlődésüket.

Az országok többségében befejeződött a privatizálás. Megváltozott az országok gazdasági szerkezete. Erősen csökkent a mezőgazdaság részaránya a GDP-ben és a külföldi pénzügyi szervezetek és kereskedelmi láncok működésének eredményeképpen emelkedett a szolgáltatások részaránya. A korábban elzárkózó, illetőleg kevésbé nyitott gazdaságoknak a világkereskedelelem átlagánál is jóval nagyobb mértékben és ütemben megnőtt a kereskedelme. A kereskedelem javarésze az EU országokkal bonyolódik. Jelentős a szomszéd országokkal folytatott kereskedelem. Egyelőre csekély mértékben de megindult, a főként szomszéd országokba irányuló tőke kivitel. A leggyorsabban fejlődő országoknak igen magas a GDP-hez viszonyított beruházási aránya – pl. a Balti országoké 30% körüli.

A foglalkoztatás szerkezete is megváltozott a mezőgazdaság rovására és a szolgáltatások javára. A munkanélküliség visszaesett az 1990-s évek óta, de nem csökkent 6-10 százalék alá, - kivéve a balti országokat – és a foglalkoztatási arány is viszonylag alacsony maradt, mivel az új iparágak munkaerő felvevő képessége alacsony. Jelentős a regionális munkanélküliség. A tönkrement, illetőleg át nem alakult iparvidékeken 20-30% lehet, viszont a prosperáló területeken alig van munkanélküli, sőt munkaerőhiány a jellemző. A munkaerő 60-70 százalékát ma is a kis vállalatok foglalkoztatják. A foglalkoztatásban jelentős a szürkegazdaság szerepe, különösen a kevésbé fejlett országokban. A bérek, a fogyasztás és az életszínvonal emelkedtek, de nem csökkentek, sőt helyenként nőttek a jövedelmi különbségek.

A gazdaság élénkítésére és a foglalkoztatás növelésére az országok többsége nagyarányú adócsökkentéseket hajtott végre és ennek kíséretében néhány ország szociális és egészségügyi reformokat is bevezetett az állami kiadások bizonyos mértékű lefaragása érdekében. A majd

minden országban csökkentett adók hozzájárultak a fogyasztási kereslet növekedéséhez, a hazai ipar és szolgáltatások fellendüléséhez, a szürke gazdaság visszaszorulásához, de ahhoz is, hogy a külföldi tulajdonosok ne vigyék ki jövedelmüket, hanem helyi beruházásokra fordítsák azt. Pénzügyi téren sokat jelentett, hogy a legtöbb ország viszonylag kis állami adóssággal indult a rendszerváltás után és azt nem görgette egyre növekedően maga előtt. A 2000-s évekre általában megszabadultak az országok az IMF hitelektől és az azokhoz fűződő restriktív, növekedést gátló intézkedésektől. Igaz, hogy a gyors növekedés indukálta exportnál nagyobb importszükséglet a legtöbb ország folyó fizetési mérlegének romlásához és adósságának emelkedéséhez vezetett. De a kormányok igyekeztek a lehetőség szerint szigorú fiskális és monetáris politikát folytatni – sajnos Magyarország kivételével - és teljesíteni a maastrichti követelményeket az euró zónába való bekerülés érdekében.

A hazai hiedelmekkel ellentétben az adócsökkentésekkel nem járt együtt a bérrakódó egészségügyi és szociális költségek jelentős csökkentése és a jóléti kiadások számottevő visszaesése sem. A Balti országokban, továbbá Bulgáriában és Romániában korábban is csekély volt viszonylag a jóléti kiadás, a fejlettebb országokban viszont, így Szlovéniában és Csehországban szinten maradt és Szlovákiában is csak kevésbé csökkent. Magyarországon változatlanul magas maradt mind az adók, mind a bérekre rakódó költségek színvonala.

A termelékenység az EU átlagnak kb. fele a fejlettebb és harmada a kevésbé fejlett megfigyelt országokban, egyedül Szlovéniában 70% körüli. Az egy dolgozóra számított EU 27-hez viszonyított munkatermelékenységi arányok nagyjából követik a GDP/fő EU 27-hez viszonyított arányokat. A legtöbb országban nagyobb ütemben nőtt a GDP, mint a termelékenység. Ebből arra lehet következtetni, hogy a növekedés forrása részben a munkaerőlétszám bővülése volt, részben a külföldön dolgozók hazautalásával, részben külföldi hitelekkel emelkedhetett a jövedelem. Az EU átlaghoz viszonyított bérarányok viszont jóval alacsonyabbak, mint a termelékenységi arányok. Valószínűleg ez vonzotta a külföldi beruházókat. De ennek alapján még vonzóbb lehet a távolkelet, bár ott a szállítási költségek növelik a költségeket, legalábbis az európai tőke számára.

A gazdaságok általános fejlődésénél kevésbé fejlődött jól mezőgazdaságuk. A rendszerváltás utáni agrárreformokkal létrehozott tulajdoni és gazdálkodási szerkezet nem szolgálta a hatékonyság emelkedését.

A vizsgált új és potenciális EU tagok mezőgazdasági földterülete nem jelentéktelen gazdasági súlyukhoz képest. Míg a vizsgált új EU tagok nemzeti jövedelme mindössze 6%-a volt 2006-ban az EU 27-k összes nemzeti jövedelmének, addig mezőgazdasági földterületük 29, a vizsgált potenciális 3 EU taggal együtt 33%-a az összes EU mezőgazdasági földterületnek. A nagy földterület ellenére csak Lengyelországnak, Magyarországnak és Romániának van jelentősebb mezőgazdasági termelése. Az új tagok összes mezőgazdasági termelése a 30%-s földterületen 15%-a a 27 EU államénak. Továbbá, Magyarországnak, Lengyelországnak, esetleg még Litvániának – de utóbbi kereskedelmi forgalma csekély - van érdemleges nagyságú pozitív külkereskedelmi mérlege az új belépők között.

A területhez képest csekély teljesítmény oka részben a földrajzi,- éghajlati- és talajviszonyokban keresendő. Az új belépők egy része északi ország, rövid tenyészidővel és kevés jó mezőgazdasági területtel. Ilyenek a Balti országok, Csehország, részben Szlovákia és Lengyelország északkeleti része. Szlovénia, amúgyis kis területének nagy része hegyes. A legnagyobb területű Lengyelország hagyományosan kisüzemű mezőgazdasága elmaradt, rosszul felszerelt, alacsony termelékenységű. A déli országok: Bulgária, Románia sík területein jók lennének a mezőgazdasági adottságok, de a korábban sem magas hozamú termelőszövetkezeteik és állami gazdaságaik nagy részének felszámolása után a szétaprózott területű gazdaságokban még alacsonyabbak lettek a termelési eredmények.

A rendszerváltozás utáni birtokreformok általában hatékony termelésre képtelen birtokszerkezetet teremtettek. Emellett a mezőgazdasági földterület számottevő része külső, nem gazdálkodó tulajdonosokhoz került. A föld privatizálás módjaként az országok többsége a teljes vagy részleges restitúciót, azaz a régi tulajdonosoknak, illetőleg azok örökösének történő földvisszaadást választotta a privatizálás technikájaként (Magyarországon csak részben volt restitúció, Albániában csak a hegyvidéki területeken). A régi tulajdonosok nagy része meghalt vagy nyugdíjba vonult. Az örökösök többsége az országok gazdasági átalakulása során más ágazatok foglalkoztatottjává és többnyire városlakóvá vált. Ezek többsége bérbe adja földjét a gazdálkodóknak, megdrágítva termelésüket a kényszer bérlettel.

A rendszerváltozás utáni földhasználat szerencsére nem vált annyira szétporozottá, mint a földtulajdon. Az önkéntességi alapon átalakult termelőszövetkezetek és a szövetkezetekből és állami gazdaságokból létrejött gazdasági társaságok több országban jelentős tért nyertek. Legnagyobb maradt a nagyüzemek részaránya Szlovákiában és Csehországban, ahol a legkevésbé volt a gazdaságpolitika nagyüzem ellenes, sőt inkább támogató. De viszonylag magas maradt az arány azokban az országokban is, amelyekben a különböző, az átalakulás utáni első jobboldali kormányok nagyüzem ellenes politikát folytattak, sőt egy időre fel is oszlatták a termelőszövetkezeteket, mint pl. Bulgáriában és Romániában.

A magángazdaságok területhasználata sem a tulajdoni átlag szerint alakult. Őket már kezdetben is a nagyszámú mini gazdaság és a kevés számú, viszonylag nagy területű üzem jellemezte. Utóbbiak gazdálkodói részben a korábban elkobzott nagyobb vagyon alapján kapott nagyobb kárpótlás, részben a privatizációs törvények kisapuinak kihasználása, részben bérlet révén tettek szert nagyobb gazdaságra. Az évek során további számottevő birtokkoncentráció ment végbe a magánszektorban is, főként földbérlettel. Csökkent a legkisebb gazdaságok száma és területaránya - kivéve Lengyelországot - és emelkedett a nagyoké.

A piacra kerülő termékek zömét szinte valamennyi országban a nagygazdaságok adják. A sokmillió kisbirtokos főként önellátásra termel.

A birtokkoncentrációt – és ezzel az életképesebb birtokszerkezet kialakulását – gátolja az országok többségében érvényes többirányú tulajdoni korlátozás. Ilyen a megszerezhető magán földterület korlátozása, továbbá a szövetkezetek, társaságok – utóbbiak csak Magyarországon - és külföldiek földvásárlási tilalma.

A földvásárlás tilalma országon belüliek és kívüliek számára csak időleges lehet az EU tagországokban, mert szemben áll az EU áru, munka és tőke szabad mozgására vonatkozó alapelveivel. Minél előbb feloldásra kerül, annál valószínűbb a mezőgazdaság gyorsabb fejlődése.

A mezőgazdaságban is szükség lenne több külföldi tőkére. Ez csak a földvásárlási tilalom megszűnése után várható. A mezőgazdaság károsodott leginkább az átmenet korai időszakában és a legtöbb átmeneti országban máig sem tért egészen magához. Ezért legalább olyan mértékű külföldi beruházásokra lenne szüksége, mint az iparban. De a hazai társaságok és szövetkezetek beruházását is előmozdítaná, és a kényszerű bérleti díjakat csökkentené a földtulajdonlás lehetővé tétele.

Az általános részt a mezőgazdaságban nagy arányban jelenlevő apró gazdaságok vizsgálata zárja. Bár a mezőgazdaságok túlélésében sokat segített a nagyüzemek egy részének fennmaradása és a nagyobb magángazdaságok létrejötte és koncentrációja, az új földreformok tömegesen teremtettek mini gazdaságokat is.

Az EU országok között a legtöbb kis gazdaság az összes gazdaság arányában a vizsgált új EU tagországokban van. A legfejlettebb országok többségében csekély, 0-7%, a kisgazdaságok

nagy számával rendelkező mediterrán országokban 10–20%, az új tagországokban viszont 37-től 80%-ig terjed az ilyen gazdaságok arányszáma. Lengyelország elmaradott kisüzemi szerkezetére jellemző, hogy ott, - bár nem volt új földreform – több mint 56% a mini gazdaságok százalékaránya.

A mezőgazdasági munkaerőnek igen jelentős részét, teljes éves munkaerő egységben számolva 30-63%-át foglalkoztatják az új tagországokban a kisgazdaságok. Legmagasabb a munkaerőlétszám Bulgáriában 63%-al és Romániában 49%-al.

Legtöbb állatot Bulgária tart ezekben a gazdaságokban, állategységben számolva az ország állatállományának 34, majd Románia 25, Magyarország 16 és Litvánia 13%-át. A mini gazdaságok gazdáinak számottevő része részfoglalkozású, a főfoglalkozásúak általában az idősebb korosztályokból tevődnek ki.

II. Részletes rész

A részletes részben külön-külön tárgyalja a kutatási beszámoló és az abból készült könyv az egyes, fent nevezett országokat. A tárgyalás a következő témakörökön belül történik:

földrajzi helyzetük; történelmük rövid ismertetése; gazdasági fejlődésük a rendszerváltozás előtt és után; a 2000-s évek felgyorsult fejlődése, növekedése, annak tényezői és okai; külgazdaságuk; privatizálásuk módjai, sajátosságai és eredményei; a mezőgazdaság természeti viszonyai és gazdasági jellemzői; a mezőgazdaság szerepe a népgazdaságban; a mezőgazdasági termelés alakulása; mezőgazdasági külkereskedelem; az élelmiszeripar helyzete; a birtokviszonyok alakulása történelmi nézetben; a birtokviszonyok alakulása a rendszerváltozás után; a gazdaságszerkezet alakulása.

A mondanivaló megértését számos táblázat segíti és több ábra illusztrálja.